

Mariusz Oszczyk
Uniwersytet Warszawski

KONCEPCJE USTROJOWO-PRAWNE ORAZ EKONOMICZNE SIERGIEJA JULIEWICZA WITTE

Celem poniższego artykułu jest przedstawienie koncepcji ustrojowych, prawnych i ekonomicznych pierwszego rosyjskiego premiera, hrabiego Siergieja Juliewicza Witte. Poglądy na sprawy natury państwowej ulegały ewolucji, która była reakcją na wydarzenia, jakie miały miejsce w Imperium Rosyjskim na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego stulecia. Siergiej Witte przeszedł ewolucję poglądów ze zwolennika samowładztwa i przeciwnika samorządu terytorialnego ku akceptacji ewolucyjnych zmian w sposobie zarządzania państwem, które to zmiany miały doprowadzić do państwa o charakterze konstytucyjnym. Był także ojcem rosyjskiego „cudu gospodarczego”, a także przeciwnikiem prowadzenia przez Imperium Rosyjskie jakiegokolwiek wojny.

Cesarstwo Rosyjskie po wojnie krymskiej wstąpiło na drogę wielu gruntownych reform społecznych, ustrojowych i prawnych, których inicjatorem był cesarz Aleksander II. Został on zamordowany 1 (13) marca 1881 r. Następca zamordowanego władcy, Aleksander III nie tylko zastopował jakiegokolwiek zmiany, ale także podjął, w wielu przypadkach udaną, próbę odwrotu od reform. Przypadkowo do reakcyjnego otoczenia imperatora trafił Siergiej Juliewicz Witte, konserwatysta, rozumiejący pod pojęciem konserwatyzmu nie skamieniałość, ale wierność tradycji, która nie wyklucza modernizacji i ewolucyjnych zmian.

Od 1864 r. istniał w Rosji samorząd lokalny w formie ziemstw. Ziemstwa nie występowały w guberniach tzw. Kraju Zachodniego. Koncepcja wprowadzenia ziemstw przez ministra spraw wewnętrznych Iwana Goremykina¹ spowodowała nieprzychylną reakcję Siergieja Witte, który w tej sprawie skierował do Mikołaja II specjalny poufny memoriał *Samowładztwo i ziemstwo*². Treść memoriału była bardzo krytyczna wobec koncepcji zmian zaproponowanych przez Goremykina i funkcjonowania ziemstw w samowładnym systemie sprawowania władzy w Imperium Rosyjskim. Witte nie był jedynym twórcą tego raportu, była to

¹ B. Ananicz, R. Ganielin, *Siergiej Juliewicz Witte i jego wremia*, Sankt-Petersburg 1999, s. 102.

² S. Martynow, *Gosudarstwo i ekonomika: Sistema Witte*, Sankt-Petersburg 2003, s. 307.

wspólna praca kilku osób blisko z nim współpracujących³. Memoriał, mimo że miał charakter tajny, szybko dotarł do szerokiej opinii. Przeciwnicy wykorzystali memoriał jako przykład dwulicowości i nieszczerzej pasji reformatorskiej Siergieja Witte. Instytucja ziemstw była bowiem kojarzona z tendencjami liberalnymi i reformatorskimi, a sprzeciw wobec nich był domeną reakcji.

Siergiej Witte we wspomnianej publikacji poddał krytyce ziemstwa w systemie samowładztwa:

„W systemie władzy autokratycznej przeciwstawienie lokalnego samorządu rządowi lub władzy najwyższej jest nieuniknione, z tego powodu, że władza rządowa opiera się na jednej zasadzie – jedynej i niepodzielnej woli monarchy, nieograniczonej niezależności przedstawicieli narodu, a lokalne władze samorządowe na innej – na niezależnej aktywności przedstawicieli wybranych przez ludność i podlegających jedynie nadzorowi ze strony monarchy oraz osób przez niego wyznaczonych⁴.”

Uważał, że ziemstwa wytwarzają grupę działaczy, którzy po zdobyciu ogłady oraz kompetencji państwowych w samorządzie, zaczną marzyć o stanowiskach państwowych, a to może już zagrozić samowładztwu. Ustanowienie granicy między uprawnieniami ziemstw a kompetencjami organów centralnych może być trudne ze względu na ambicje przedstawicieli samorządu ziemskiego.

Nie był natomiast przeciwnikiem instytucji ziemstw w systemie konstytucyjnym. Uważał nawet, że zwołanie Soboru Ziemskiego będzie zwieńczeniem systemu, u którego podstaw leżał samorząd terytorialny w postaci ziemstw. Sobór miał reprezentować interesy zarówno jednostek samorządu terytorialnego, jak i całego państwa⁵. Spełnienie lokalnych potrzeb nie może być bowiem często zrealizowane bez zmiany państwowego ustawodawstwa. Jeden z czołowych rosyjskich działaczy liberalnych epoki, Piotr Struve, zarzucił Witte cynizm⁶. Tak pisał po jego śmierci:

„Był z natury osobą bez zasad, bezideowcem. Jego działalności zawsze brakowało idei przewodniej, ku której mógłby ciążyć jego charakter [...]. Nie był ani liberałem, ani konserwatystą. Jednakże niekiedy stawał się w ten sposób zamierzony reakcjonistą, niekiedy zaś dołączał do sił postępowych [...].ten brak centrum ideologiczno-moralnego był szczególnie uderzający w kontekście jego politycznego geniuszu⁷.”

³ R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy*, Kraków 2009, s. 188.

⁴ S. Witte, *Samowładztwo i ziemstwa*, Stuttgart 1903, s. 27, cyt. za: R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm...*, s. 188.

⁵ S. Martynow, *Gosudarstwo i ekonomika...*, s. 309.

⁶ *Ibidem*, s. 315.

⁷ P. Struve, „Russkaja myśl” 1915, nr 3, s. 130–131, cyt. za: R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm...*, s. 173–174.

„Gdyby nie było samowładztwa, nie byłoby Imperium Rosyjskiego” – pisał Siergiej Witte w *Samowładztwie i ziemstwie*⁸. Rosjanie dzięki odrzuceniu samostanowienia i wolności politycznej uzyskali jako jedyni wśród Słowian polityczną niezależność⁹. Podkreślał także, że rozwój wolnych obywateli jest możliwy zarówno w państwie o charakterze autorytarnym, jak i demokratycznym. Samowładztwo rozumiał nie jako nieograniczone sprawowanie władzy, ale formę władzy mającą respektować literę prawa i prawa poddanych. Polityka państwa miała się ograniczać do sprawnego administrowania państwem, bez ingerencji w życie prywatne poddanych. Przypominało to niemieckie *Rechtsstaat*, czyli państwo prawa. Były to koncepcje bliskie liberalnym konserwatystom¹⁰.

Witte różnił się od innego zwolennika samowładztwa tego okresu, ministra spraw wewnętrznych Wiaczesława von Plehwe. Obaj byli zwolennikami samowładztwa. Jednakże nie do końca jednakowo rozumieli to pojęcie, a poza tym w obydwu przypadkach miało ono służyć do innych celów. Plehwe widział w samowładztwie dążenie do zachowania istniejącego *status quo*, Witte zaś widział w nim środek do przeprowadzenia reform. Według Wasilija Makłakowa:

„Witte pragnął ewolucji samowładztwa rosyjskiego, Plehwe zaś się takiej ewolucji przeciwstawił. Jeden był optymistą i wierzył w siły społeczne, drugi był pesymistą i ufność pokładał w aparacie przymusu. Było im sądzone w jakiś sposób w jakimś momencie zderzyć się ze sobą”¹¹.

Dynamiczny rozwój gospodarczy, spowodowany polityką finansową, którą Witte zaaplikował Rosji jako minister finansów, doprowadził do rozwoju liberalnej biurokracji oraz grupy przemysłowców. Wszystko to spowodowało powstanie niezależnych podmiotów gospodarczych, podejmujących ważne decyzje ekonomiczne, także z punktu widzenia państwa. Spowodowało to konieczność zmiany myślenia o państwie i sposobie sprawowania władzy. Patriarchalizm stawał się coraz bardziej anachroniczny. Dostrzegali to Witte i zaczął lansować biurokrację nowego typu¹². Wszelkie postępowe ruchy w społeczeństwie powodują postępowe ruchy w biurokracji. Reformy Aleksandra II zrodziła biurokracja, która dobrze odczytała nastroje społeczeństwa¹³. Jak pisał liberalny prawnik Koni, minister sprawiedliwości w rządzie Siergieja Witte:

„Ukochanym dziełem Witte było samowładztwo oparte na inteligentnej i umiejętnie dostosowanej kadrze biurokratycznej. Takie samowładztwo, jego zdaniem, było nie do pogodzenia nie tylko z jakąkolwiek instytucją przedstawi-

⁸ S. Martynow, *Gosudarstwo i ekonomika...*, s. 355.

⁹ *Ibidem*, s. 311.

¹⁰ R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm...*, s. 175.

¹¹ M. Makłakow, *Wlast i obszczestwiennost na zakatie staroj Rossii (Wspominania spw-riemnnika)*, cz. III, Paryż 1936, s. 287, cyt. za: L. Jaśkiewicz, *Sergiusz Witte; biografia polityczna*, Warszawa 1994, s. 57.

¹² S. Martynow, *Gosudarstwo i ekonomika...*, s. 318–319.

¹³ *Ibidem*, s. 330–331.

cielską czy też z uczestnictwem kompetentnych jednostek w kwestiach legislacyjnych jak to zaproponował hrabia Loris-Mielikow w 1881 roku¹⁴.

Z powyższego wynika, że wiara Siergieja Witte w liberalną biurokrację była silna do tego stopnia, że nie uważał za słuszne istnienie żadnych ciał przedstawicielskich, które wyrażałyby wolę społeczeństwa i przekazywały ją instytucjom administracyjnym.

Po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej w 1904 r., Witte zaczął traktować ideę konstytucyjną jako dostępną¹⁵. Uważał natomiast, że konstytucja może być nadana tylko z wolnej i nieprzymuszonej woli monarchy w warunkach pokoju i spokoju wewnętrznego. Niedopuszczalne jest uleganie zamachom terrorystycznym i nadanie wymuszonej konstytucji¹⁶.

W dniu 24 listopada (7 grudnia) 1904 r. następca zamordowanego von Plehwe na stanowisku ministra spraw wewnętrznych, Piotr Światopołk-Mirski¹⁷, złożył na ręce Mikołaja II projekt reform. Przewidziane było zwiększenie kompetencji samorządu, reforma sądownictwa, wzmocnienie praworządności państwa. Najwięcej kontrowersji wywołał punkt mówiący o włączeniu w skład Rady Państwa przedstawicieli wybranych przez gubernialne zgromadzenie ziemskie i dумы większych miast. Cesarz przed aprobatą albo dezaprobatą projektu postanowił dokonać konsultacji. Ówczesny przewodniczący Komitetu Ministrów Siergiej Witte z jednej strony widział potrzebę takiego rozwiązania, z drugiej wyraził obawę, że dokooptowanie czynnika samorządowego do składu Rady Państwa doprowadzi do tego, co się nazywa konstytucją. Ostatecznie skład Rady Państwa decyzją Mikołaja II pozostał bez zmian. Oznaczało to osłabienie pozycji Światopołka-Mirskiego i jednocześnie wzmocnienie pozycji Siergieja Witte. Bardzo często jest wyrażany pogląd, że oportunistyczne zachowanie tego ostatniego, tak naprawdę było w pełni przemyślane, gdyż pragnął zostać jednym z głównych graczy w otoczeniu władcy. Cesarz bowiem odrzucił z projektu koncepcje zmian w Radzie Państwa, ale nad resztą punktów zlecił pracę kierowanemu przez Witte Komitetowi Ministrów¹⁸. Światopołk-Mirski określił Siergieja Witte jako: „osobę kierującą się jednym uczuciem – osobistym samouwielbieniem i namiętnością do władzy”¹⁹.

Po wybuchu w Rosji rewolucji zapoczątkowanej krwawą niedzielą w Petersburgu 9 (22) stycznia 1905 r. pojawił się problem rozwiązania napiętej sytuacji w państwie. Mikołaj II nieświadomy sytuacji absolutnie sobie nie radził,

¹⁴ A. Koni, *Na żywniennom puti*, Leningrad 1929, t. V, s. 262, cyt. w: R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm...*, s. 174.

¹⁵ S. Martynow, *Gosudarstwo i ekonomika...*, s. 354–355.

¹⁶ *Ibidem*, s. 357.

¹⁷ Poprzedni minister Wiaczesław Plehwe zginął w zamachu bombowym 15 (28) lipca 1904 r. w Petersburgu.

¹⁸ L. Jaśkiewicz, *Sergiusz Witte...*, s. 58–59.

¹⁹ *Istorija Rossii, XX wiek, 1894–1939*, red. A. Zubow, t. I, Moskwa 2010, s. 180.

stosując nieadekwatne do sytuacji rozwiązania. Przewodniczący Komitetu Ministrów zwał to „mieszkanką tchórzostwa, ślepoty i głupoty”²⁰.

Podczas specjalnej audiencji, Witte przedstawił cesarzowi niezbyt krzepiącą, ale trafną diagnozę sytuacji. Ugaszenie pożaru rewolucji było możliwe na dwa sposoby: wprowadzenie dyktatury wojskowej albo przeprowadzenie reform w duchu konstytucyjnym²¹. Celem Siergieja Witte było oderwanie liberałów od lewicy i rewolucji. Wśród postulatów przedstawionych cesarzowi znajdowały się takie jak: porządek konstytucyjny, demokratyzacja ordynacji do Dumy doradczej, powołanie rządu jako kolegialnego gabinetu, odpowiedzialność ministrów przed Dumą, przyznanie swobód obywatelskich²². Witte zaczął odwoływać się nagle do zamierzchłych czasów republik nowogrodzkiej i pskowskiej, rozłamu w cerkwi, buntu przeciw reformom Piotra Wielkiego, reformy uwłaszczeniowej Aleksandra II, a nawet do puczu dekabrystów jako do wolnościowych korzeni narodu rosyjskiego. Wtedy właśnie Witte postanowił urzeczywistnić swój plan o d g ó r n e j r e w o l u c j i. Zdaniem Siergieja Ilina, program Witte z października 1905 r. można streścić jednym zdaniem: „Państwowa władza powinna wstąpić na drogę konstytucyjną”²³.

Witte zredagował i przedstawił cesarzowi dokument, który został ogłoszony przez Mikołaja II 17 (30) października 1905 r.²⁴ jako manifest *O udoskonaleniu ustroju państwowego*. Manifest nie zawierał słowa „konstytucja” i nie było to bynajmniej niedopatrzenie²⁵. Według autora manifestu, został on przez Mikołaja II wydany taktycznie, jako tymczasowe ustępstwo, do momentu wygaszenia rewolucji. Witte w referacie na temat cesarskiego manifestu pisał, że Rosja dokonała istotnej przebudowy formy i starała się przebudować porządek prawny na fundamencie obywatelskich swobód, i zadanie rządu sprowadzało się do urządzenia nowego prawnego porządku. Dalej zauważył, że źródło wzburzenia znajduje się „w zakłócaniu równowagi między ideowymi dążeniami myślącego społeczeństwa i zewnętrznymi formami jego życia”²⁶. Dla samego cesarza nie było większego upokorzenia, jak być zmuszonym przez „przedsiębiorcę i byłego urzędnika na kolei” do przyznania praw obywatelskich i ograniczenia samowładnej, patriarchalnej władzy²⁷.

W dniu 19 października (1 listopada) 1905 r. Witte został oficjalnie mianowany przez cesarza przewodniczącym Rady Ministrów – pierwszym premierem w dziejach Rosji. Zgodził się objąć to stanowisko, ale pod warunkiem, że będzie

²⁰ O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 2009, s. 210.

²¹ *Istorija Rossii, XX wiek...*, s. 173.

²² O. Figes, *Tragedia narodu...*, s. 215; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2006, s. 40.

²³ S. Ilin, *Witte*, Moskwa 2012, s. 314.

²⁴ S. Martynow, *Gosudarstwo i ekonomika...*, s. 353. Oryginalny tekst manifestu zob. w: *Istorija Rossii, XX wiek...*, s. 175.

²⁵ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 46.

²⁶ I. Bożerchnow, *Romanowi. Trista liet służenia Rossii*, Moskwa 2009, s. 359.

²⁷ O. Figes, *Tragedia narodu...*, s. 216.

mógł działać samodzielnie jak autentyczny premier i samodzielnie skompletować gabinet²⁸. Próbował, bez sukcesu, porozumienia z przedstawicielami ugrupowań liberalnych i konserwatywno-liberalnych w celu utworzenia wspólnego rządu. Fiasko porozumienia doprowadziło do zmarnowania szansy na przynajmniej częściową realizację postulatów i skierowanie Rosji na drogę konstytucyjną²⁹. Przy komponowaniu składu Rady Ministrów Witte nie zawsze ulegał cesarzowi i potrafił mu się przeciwstawiać, co do propozycji nominacji na stanowiska. Siergiej Witte nie godził się być tylko nominalnym premierem, przypominającym przewodniczącego Komitetu Ministrów. Istniejący w latach 1801–1905 Komitet Ministrów nie był rządem w rozumieniu kolegiального organu, jakim jest Rada Ministrów. Był tylko jedną z instytucji administracyjnych. Zorganizowany w układzie pionowym, bez żadnych powiązań poziomych. Ministrowie bezpośrednio referowali sprawę władcy i dostawali od niego wytyczne i polecenia. Nie mieli uzgodnionej jednej polityki, często działania ministrów były ze sobą sprzeczne³⁰. Siergiej Juliewicz Witte chciał być realnym premierem, kierującym rządem i prowadzącym własną politykę w ramach przyznanych kompetencji. Zorganizował sobie biuro prasowe w celu stworzenia korzystnego dla siebie wizerunku w kontaktach z dziennikarzami. Wymagał codziennych meldunków od gubernatorów i władz wojskowych, które wykonywały zadania administracji. Jego gabinet był pod regularnym ostrzałem reakcjonistów, którzy nie mieli żadnych planów i koncepcji rozwoju, uprawiali krytykę rządu tylko dla samej krytyki³¹. W przypadku rządu premiera Witte trudno mówić o jakimś konkretnym, ideowym czy ideologicznym, jasnym programie politycznym. Główną myślą przyświecającą mu była chęć porozumienia ze społeczeństwem, wyjście naprzeciw jego oczekiwaniom i ugaszenie płomienia rewolucji, co nie oznaczało, że nie akceptował i nie prowadził twardych działań w stosunku do sił skrajnie radykalnych, destabilizujących państwo³². Witte jako premier nie oczekiwał dużych uprawnień w stosunku do swoich ministrów. Kiedy specjalna komisja pracowała nad projektem ustawy o Radzie Ministrów, zaproponowała szerokie prerogatywy premiera, w tym całkowite podporządkowanie na drodze służbowej wszystkich osób – zarówno członków gabinetu, jak i innych osób w sposób formalny związanych z Radą Ministrów, Witte zdecydowanie się temu przeciwstawił, widząc w tym dyktaturę³³.

²⁸ S. Ilin, *Witte...*, s. 343.

²⁹ O. Figes, *Tragedia narodu...*, s. 219.

³⁰ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 68–69.

³¹ R. Ganielin, *Rossijskoje samodierżawije w 1905 godu*, Sankt-Petersburg 1991, s. 97.

³² W. Leontowicz, *Istoria liberalizma w Rossii 1762–1914*, Moskwa 1995, s. 486.

³³ S. Ilin, *Witte...*, s. 386.

Z racji licznych konfliktów z cesarzem, w połowie kwietnia³⁴ 1906 r. Witte otrzymał dymisję obwieszoną w oficjalnym reskrypcie 22 kwietnia (5 maja) 1906 r. Jego następcą został Goremykin.

W wyniku reformy z 19 lutego (2 marca) 1861 r. zostało zniesione poddaństwo chłopów oraz rozpoczęty został długotrwały i skomplikowany proces uwłaszczenia rosyjskich włościan. Chłopi nie stali się bezpośrednimi właścicielami uprawianej ziemi, zarząd nad nią objęła wspólnota wiejska – tzw. *obszczina*. Decydowała ona o wszystkim w materii użytkowania, jak i ewentualnego zbycia ziemi.

Siergiej Witte był zdecydowanym przeciwnikiem wspólnoty ziemskiej – *obszcziny*³⁵. Opowiadał się za indywidualnym użytkowaniem ziemi przez chłopów rosyjskich. Połowa ludności wiejskiej, według niego, nie żyła, tylko wegetowała. Gorąco orędowną za przeprowadzeniem głębokiej reformy rosyjskiej wsi. Jak pisał w 1898 r.: „Sprawa chłopska jest najważniejszym problemem Rosji”³⁶.

Sprawa radykalnej zmiany w tej materii stała się nader aktualna w 1905 r., kiedy nad Rosją zawisło widmo rewolucji na wsi³⁷. Na blisko miesiąc przed dymisją ze stanowiska premiera, przygotował nawet odpowiedni projekt w tej sprawie. Reforma doszła do skutku w 1906 r., przeprowadzona przez ówczesnego premiera i ministra spraw wewnętrznych Piotra Stołypina. Reforma wiejska, zniesienie wspólnoty – *obszcziny*, ostateczne potwierdzenie praw chłopów do ziemi i umorzenie wykupów są powszechnie kojarzone z osobą Stołypina, a nie z Siergiejem Witte, gdyż to ten pierwszy ją przeprowadził³⁸. Obaj opowiadali się za reformą na wsi, pomimo że uważali chłopów za ludzi o niskiej kulturze, a ich wyobrażenie o nich było przeżarte pogardą³⁹. Reforma miała też poparcie w części kręgów reakcyjnych.

„Sam jestem właścicielem ziemskim i chętnie zrzekłbym się połowy ziemi gdybym był pewien, że na tych warunkach mogę zatrzymać resztę” – oznajmił reakcjonista Triepow premierowi Witte⁴⁰.

Siergieja Witte należy z całą pewnością uznać za prekursora reformy wiejskiej, którą w ostateczności przeprowadził Piotr Stołypin. Choć obaj panowie się

³⁴ Pojawiają się dwie daty dymisji: 15 (28) kwietnia 1906 r. (zob.: L. Jaśkiewicz, *Sergiusz Witte...*, s. 77) oraz: 16 (29) kwietnia 1906 r. (zob.: M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2009, s. 693; S. Ilin, *Witte...*, s. 482). Większa część dostępnych publikacji nie podaje dokładnej daty dymisji.

³⁵ S. Martynow, *Gosudarstwo i ekonomika...*, s. 250.

³⁶ S. Witte, *Wspominanija*, Moskwa 1960, t. II, s. 527, cyt. za: S. Martynow, *Gosudarstwo i ekonomika...*, s. 241.

³⁷ S. Martynow, *Gosudarstwo i ekonomika...*, s. 250–251.

³⁸ *Ibidem*, s. 248–249.

³⁹ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 182.

⁴⁰ O. Figes, *Tragedia narodu...*, s. 244.

szczerze nienawidzili⁴¹, to w tej akurat sprawie byli zgodni, a Stołypin kontynuował to, co rozpoczął Witte.

System prawa finansowego Rosji w dziewiętnastym stuleciu ulegał wielu zmianom⁴². Podejmując się dzieła przebudowy finansów Rosji i zmiany przepisów prawa w tym zakresie, za naczelny cel, jakiemu miało to służyć, Witte uważał rozwój przemysłu. Swoje cele gospodarcze sformułował w sposób następujący:

„Państwowy protekcjonizm, a w szczególności protekcyjne taryfy celne, [...] rozwój sieci kolejowej z należytym zróżnicowaniem taryf przewozowych, uporządkowanie finansów i umocnienie pieniądza, rozwój przemysłu powiązany z koniecznymi przemianami w oświacie – oto podstawowe środki konsekwentnie prowadzonej polityki gospodarczej”⁴³.

Moment objęcia przez Siergieja Witte resortu finansów w 1892 r., zbiegł się z przyjęciem przez gospodarki europejskiej i USA polityki protekcjonizmu. Poprzednik Witte w resorcie finansów wprowadził cła na produkty niemieckie. Odpowiedź niemiecka była jednoznaczna – zablokowano import do Niemiec rosyjskich produktów rolnych. Witte po objęciu resortu finansów doprowadził do wprowadzenia nowych wyższych taryf celnych na produkty niemieckie. Doprowadziło to do zerwania stosunków handlowych Niemiec z Rosją. Jak słusznie zauważył rosyjski minister, na wojnie tego typu mniej traci naród słabiej rozwinięty gospodarczo. Trwająca dwa lata rosyjsko-niemiecka wojna celna zakończyła się w końcu ustępstwem ze strony Niemiec⁴⁴.

Witte w 1896 r. opracował koncepcję zastąpienia papierowego rubla złotą walutą. Napotkał bardzo silny opór ze strony konserwatywnego ziemiaństwa, a co za tym idzie Rady Państwa, która była przedstawicielką tej grupy społecznej⁴⁵. Dużo polemik wokół reformy pojawiło się także w prasie⁴⁶. Papierowy rubel jako waluta niewymienialna był droższy na rynku rosyjskim niż międzynarodowym, co było korzystne dla ziemiaństwa – eksportera zboża. Reforma walutowa ustanowiła w Rosji system złotego monometalizmu, wzorowany na państwach Europy Zachodniej i USA. Rosyjski złoty rubel był walutą wymienialną i aż do wybuchu pierwszej wojny światowej posiadał pokrycie w złocie, co spowodowało dynamiczny rozwój Rosji poprzez m.in. przyciągnięcie inwestorów zagranicznych w bardzo dużej skali⁴⁷. Dzieło Witte upadło w wyniku pierwszej wojny światowej, rok po jej wybuchu.

⁴¹ L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina*, Warszawa 2008, s. 74.

⁴² Szerzej zob.: S. Ilin, *Witte...*, s. 182–190.

⁴³ *Riecz ministra finansów w zasiedaniu Sowietu gosudarstwiennych krieditnych ustanowlenij s 21 XII 1892 g.*, Sankt-Pietierburg 1893, s. 7, cyt. za: L. Jaśkiewicz, *Sergiusz Witte...*, s. 21.

⁴⁴ L. Jaśkiewicz, *Sergiusz Witte...*, s. 21.

⁴⁵ S. Ilin, *Witte...*, s. 195–196.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 195.

⁴⁷ E. Heresch, *Mikołaj II. Tchórzostwo, kłamstwo i zdrada*, Gdynia 1995, s. 80–81.

Siergiej Witte był także zwolennikiem ochrony prawnej robotników w Rosji w warunkach przeobrażania się systemu gospodarczego z feudalnego w kapitalistyczny. Opracował wiele przepisów z zakresu prawa pracy w tej materii. W 1897 r. Rada Państwa na wniosek Witte uchwaliła skrócenie dziennego czasu pracy z trzynastu do jedenastu godzin, z jednoczesnym pozostawieniem płac bez zmian⁴⁸. Rok później przygotowany został przez ministerstwo finansów projekt zezwalający na strajki, pod warunkiem zachowania porządku⁴⁹. W 1902 r. resort finansów opracował projekty umożliwiające wyłanianie spośród robotników tzw. starostów fabrycznych, tworzenie towarzystw wzajemnej pomocy, a także zrzeszania się w związki zawodowe. Wskutek oporu kręgów konserwatywnych, jedynym zrealizowanym projektem była zgoda na wyłanianie wśród robotników tzw. starostów fabrycznych. Pozostałe opracowane rozwiązania zostały zrealizowane dopiero podczas rewolucji rosyjskiej w 1905 r.⁵⁰. Należy odnotować słowa ministra Siergieja Witte z 1900 r.: „[rosyjskiego robotnika] wychowanego w skromnych warunkach wiejskiego życia, można zadowolić znacznie łatwiej [niż jego odpowiednika w Europie zachodniej czy USA]. Niskie płace to szczęśliwy dar dla rosyjskiej przedsiębiorczości”⁵¹.

„Antysemityzm wśród elit uważany był za rzecz modną” – te słowa Witte⁵² dość celnie oddają stosunek części rosyjskich elit do Żydów w początku dwudziestego stulecia. Siergiej Witte dał się poznać jako osoba sprzeciwiająca się pogromom antyżydowskim i nastawiona do Żydów przychylnie. W 1905 r. jako premier był inicjatorem ustawy o tolerancji religijnej. Argumentował, że nie zaszkodzi to cerkwi prawosławnej pod warunkiem, że opowie się ona za reformami, które zdynamizują życie religijne⁵³. Inicjatywa ta zakończyła się niepowodzeniem i sojuszem cerkwi ze stronnictwami reakcyjnymi⁵⁴.

W przedmiocie regulowanym przez prawo międzynarodowe publiczne Witte był zwolennikiem pokojowego załatwiania spraw. Sprzeciwiał się zaangażowaniu rosyjskiemu na Dalekim Wschodzie, opowiadał się za wycofaniem wojsk rosyjskich z Mandżurii. Do wojny z Japonią parł główny jego antagonistą, minister spraw wewnętrznych Wiaczesław von Plehwe, który we wciągnięciu Rosji w wojnę widział możliwość rozładowania wewnętrznego (terror, rozwój organizacji rewolucyjnych), a w ewentualnym zwycięstwie możliwość ostatecznej rozprawy z rewolucjonistami. Posunął się nawet do prób fabrykowania dokumentów przeciw Siergiejowi Witte, mających na celu zrobić z niego ostatniego zbrodnia-

⁴⁸ L. Jaśkiewicz, *Sergiusz Witte...*, s. 31.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ O. Figes, *Tragedia narodu...*, s. 135.

⁵² *Ibidem*, s. 267.

⁵³ *Ibidem*, s. 90.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 91.

rza stanu⁵⁵. Wojna zakończyła się klęską Rosji. Rozmiar tej przegranej był tak ogromny, że nawet wytrawni i doświadczeni dyplomaci nie chcieli się podjąć roli głównego negocjatora w rozmowach pokojowych w Portsmouth w USA. Witte podjął się tej trudnej roli. Dał się poznać jako dobry pijarowiec – docenił siłę prasy amerykańskiej i odbył wiele spotkań z wpływowymi osobami. Okrzyknięty został przez Amerykanów księciem dyplomacji, w Rosji zaś otrzymał z rąk cesarza tytuł hrabiego (grafa). Tak oceniał wojnę rosyjsko-japońską i jej skutki:

„Najbardziej nieszczęsna z nieszczęsnych wojen, a następnie, jako jej najbliższa konsekwencja – rewolucja, przygotowana dawno przez reżim policyjno-pałacowo-kamarylny⁵⁶.”

Siergiej Witte był też przeciwnikiem przystępowania Rosji do pierwszej wojny światowej, trafnie przewidując, że zakończy się to dla Imperium Rosyjskiego katastrofą⁵⁷.

Hrabia Siergiej Juliewicz Witte (1849–1915) był bez wątpienia jednym z najwybitniejszych rosyjskich polityków przełomu dziewiętnastego i dwudziestego stulecia. Z całą pewnością zasługuje na miano męża stanu. Trafnie przewidział, że Rosja może uniknąć rewolucji jedynie dzięki przekształceniu się w społeczeństwo industrialne z prawami obywatelskimi zagwarantowanymi przez praworządne państwo. Wiedział także jedno: Rosja nie może sobie pozwolić na żadne wojny, tylko rozwój gospodarki. Miał w sobie coś z biurokratycznych liberałów epoki Aleksandra II. Reformy, ale w oparciu na silnym państwie i nienaruszające tradycji. Był uważnym obserwatorem rzeczywistości, umiał trafnie wyciągać wnioski z otaczającej go rzeczywistości. Nie był doktrynerem, potrafił dokonywać korekty swoich wcześniejszych przekonań, jeśli przemawiały za tym fakty i zmieniająca się rzeczywistość. Jak trafnie zauważył świadek epoki Wasilij Makłakow: „Witte mógł uratować samowładztwo, a Stołypin monarchię konstytucyjną”⁵⁸.

Pomimo osobistej niechęci obu postaci, to właśnie Piotr Stołypin był kontynuatorem myśli i reform rozpoczętych przez Siergieja Witte. Jednakże bez gruntu ekonomicznego, ustrojowego i intelektualnego przygotowanego pod reformy przez „rosyjskiego Bismarcka” nie miałby takich sukcesów, jakie osiągnął jako beneficjent „ery Witte”. Niestety, panujący wtedy w Rosji cesarz Mikołaj II nie potrafił docenić tych wielkich postaci i dla zguby Rosji jak i własnej tkwił w okopach reżimu pałacowo-policyjnego, wiadomość zaś o śmierci Siergieja Witte przyjął z zadowoleniem⁵⁹.

⁵⁵ L. Jaśkiewicz, *Sergiusz Witte...*, s. 52–57.

⁵⁶ Cyt. za: M. Heller, *Historia Imperium...*, s. 681.

⁵⁷ B. Ananicz, R. Ganielin, *Siergiej Juliewicz Witte...*, s. 384–386.

⁵⁸ W. Makłakow, *Wtoraja gosudarstwienaja duma*, Moskwa 2006, s. 13.

⁵⁹ B. Ananicz, R. Ganielin, *Mikołaj II*, [w:] *Dynastia Romanowów*, red. A. Iskanderow, Warszawa 1993, s. 397.

POLITICAL, LEGAL AND ECONOMIC CONCEPTS OF SIERGIEJ JULIEWICZ WITTE

Summary

Siergiej Juliewicz Witte (1849–1915) was the prominent Russian statesman. He was the first Prime Minister in the history of that country. During the reign of Alexander III and at the beginning of rule of Nicolaus II, he was the follower of *samodierżawije*, but gradually started supporting constitutional system. This ideological change was a result of Russian – Japanese war and of 1905 revolution. He was an author of October manifesto. Local government criticized the institution of *samodierżawije*, but he incorporated it in a constitutional system. He declared for individual estate and for liquidation of landed estate/community. He created the conditions for the industrialization process in Russia. Siergiej Witte criticized Russian participation in the 1st World War.

BIBLIOGRAFIA

- Ananicz B., Ganielin R., *Mikołaj II*, [w:] *Dynastia Romanowów*, red. A. Iskanderow, Warszawa 1993
- Ananicz B., Ganielin R., *Siergiej Juliewicz Witte i jego wremia*, Sankt-Petersburg 1999
- Bazyłow L., *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołykina*, Warszawa 2008
- Bożerchnow I., *Romanowi. Trista lat służenia Rossii*, Moskwa 2009
- Dynastia Romanowów*, red. A. Iskanderow, Warszawa 1993
- Figes O., *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 2009
- Ganielin R., *Rossijskoje samodierżawije w 1905 godu*, Sankt-Petersburg 1991
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2009
- Heresch E., *Mikołaj II. Tchórzostwo, kłamstwo i zdrada*, Gdynia 1995
- Ilin S., *Witte*, Moskwa 2012
- Istorija Rossii, XX wiek, 1894–1939*, red. A. Zubow, t. I, Moskwa 2010
- Jaśkiewicz L., *Sergiusz Witte; biografia polityczna*, Warszawa 1994
- Koni A., *Na żyzniennom puti*, t. V, Leningrad 1929
- Leontowicz W., *Istorija liberalizma w Rossii 1762–1914*, Moskwa 1995
- Makłakow M., *Wlast i obszczestwiennost na zakatje staroj Rossii (Wspominanija spwriemnnika)*, cz. 3, Paryż 1936
- Makłakow M., *Wtoraja gosudarstwiennoj duma*, Moskwa 2006
- Martynow S., *Gosudarstwo i ekonomika: Sistema Witte*, Sankt-Petersburg 2003
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2006
- Pipes R., *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy*, Kraków 2009
- Riecz ministra finansów w zasiedanii Sowietu gosudarstwiennych krieditnych ustanowlenij s 21 XII 1892 g.*, Sankt-Pietierburg 1893
- Struve P., „Russkaja myśl” 1915, nr 3

Witte S., *Samowładztwo i ziemstwo*, Stuttgart 1903

Witte S., *Wspominanija*, t. II, Moskwa 1960

KEYWORDS

Witte, Nicholas II, reforms, *samodzierzawie*, constitution, war, conservatism, reaction, liberalism, *zemstvo*, *obszczina*

SŁOWA KLUCZOWE

Witte, Mikołaj II, reformy, *samodierzawie*, konstytucja, wojna, konserwatyzm, reakcja, liberalizm, ziemstwo, *obszczina*